

un intent de teorització

Carles Manera

Abstract

The economic history of the Balearic Islands from 1700 to 1960 is the subject of this award winning research. Maritime commerce exporting olive oil and after 1830 wine, spirits, citrus fruits and almonds financed imports. There is a correlation between areas of emigration and export. Economic growth was based on an extensive cottage industry. A family based entrepreneurial system with members spread in the different export centres was developed which proved very important in the later development of a tourist industry. Capital was low but social stability kept wages low too. The islands were open societies with considerable dynamism throughout the period. The rise of the merchants substituted the island aristocracy and industrial export of textiles and shoes grew after 1885. World War I and the Civil War were growth periods for the islands which were kept out of both. In 1959 the islands were at 76% of European GNP which explains their ability to grow fast with liberalisation. The islands are a complex, open and dynamic society adapting to the many external changes in the world economy, the latest being tourism which is now dominant.

Senyores i senyors, és per a mi un honor rebre aquest Premi Catalunya d'Economia 2003, per la rellevància científica del guardó i també, val a dir-ho, com a illenc, com a mallorquí. Els illencs sempre ens hem sentit ben tractats a Catalunya; però quan, endemés des d'aquí, s'ens reconeix un valor, la seva transcendència a les nostres contrades sol ser molt més receptiva que si els mateixos insulars ens afalaguen o ens aplaudeixen. No, no creguin amb el tòpic que els illencs som tancats, ja que precisament el treball que s'ha guardonat demostra tot justament el contrari; és que tenim la terra una mica més enfora que els altres, i això pentura ens fa força espavilats per obrir els nostres particulars ventalls de relacions: la prova és que aquí a Barcelona, tenen vostès dos rectors mallorquins a insignes universitats públiques i, si no m'equivoco, el cap dels magistrats a Catalunya és, també, mallorquí. Moltes gràcies, doncs, a la Societat Catalana d'Economia per la seva decisió i a Caixa de Catalunya per la seva aposta ferma vers territoris que, com el de la recerca, solen ser poc conreats per les institucions, tot i que cada cop més resultin decisius per als processos de creixement econòmic.

L'exposició que segueix pretén sintetitzar gairebé vint anys d'investigació econòmica sobre les illes Balears entenent com a tals Mallorca i Menorca, repte força complicat. Per això i per no cansar aquest auditori, exposaré els fets estilitzats del model històric de creixement de les illes Balears. Però no es preocupin, no se salvaran tan ràpidament de mi: al final de l'acte, se'ls hi entregarà una versió més extensa de les argumentacions que tot just anotaré en aquesta dissertació.

Un dels aspectes més clars que es veuen quan s'analitza l'evolució econòmica d'un espai concret ja sigui una regió, un país o fins i tot un continent és la quantitat de vectors que cal considerar. Les aportacions, per modestes que siguin, per aparentment descriptives que resultin, signifiquen petites peces d'enorme transcendència per acostar-se al mosaic complet de les relacions

humanes, de forma que es tradueixen en eines indefugibles que han de fer servir l'historiador econòmic i l'economista, si escruten la realitat amb condicionants epistemològics amples. Albirar un model econòmic amb l'elegància del formalisme matemàtic és, sense cap mena de dubte, un factor rellevant. De fet, és útil construir plantejaments més abstractes sobre fonaments, això sí, de recerques validades per la realitat empírica. Però molt sovint els ingredients que fan part d'una fórmula fan esvaïr les múltiples arestes del cos complet d'un procés de creixement. La producció de béns de tota mena, les connexions externes de l'economia, l'articulació del mercat propi, l'aposta institucional de les entitats públiques i privades, la força o la feblesa dels grups empresarials, la resposta de les classes populars, el grau major o menor de flexibilitat de la força de treball, els comportaments demogràfics, les formes d'alimentació, els vessants culturals que es desprenen de situacions economicosocials, són algunes de les cares d'aquest poliedre apassionant que és la dissecció pregonada d'una visió a llarg termini del desenvolupament econòmic.

El model històric de creixement de les Balears

Es poden destacar cinc grans blocs explicatius del model històric de creixement de les Balears fins a la irrupció del turisme de masses, en unes coordenades temporals que abasten el llarg període 1700-1960:

1. El comerç marítim

El comerç marítim tant l'exterior com, sobretot, el de cabotatge és una peça determinant per al creixement econòmic de les Balears abans de la gran empenya turística. En gran part, les importacions porten estímuls al desenvolupament, puix que proporcionen proves serioses que el mercat és proper. De fet, les entrades de gènere, en particular aliments fonamentals i matèries primeres, eliminen la incertesa del panorama econòmic balear durant molts segles, i tensen a la baixa els preus de venda dels queviures bàsics. Hom facilita, així, una millor assignació dels recursos existents. Les exportacions expliciten amb claredat tot aquest procés, car han resultat rellevants per finançar les compres exteriors: l'oli d'oliva entre 1700 i 1830, com a gran divisa secular que procedeix de centúries precedents; vins i aiguardents sobretot entre 1750 i 1830 i, posteriorment, des de 1870 fins a la crisi de la fil·loxera; ametlles, ametllons i cítrics des de les acaballes del Setcent; i manufactures tèxtils de qualitat mediocre, que apareixen amb regularitat al llarg del segle XVIII i que es tornen decisives en termes de valor des de 1850. La seva anàlisi visualitza els canvis que s'han generat a l'estructura econòmica i permet la detecció nítida de fases d'embranchada i de recessió; i contribueix a explicar els canvis que es desenvolupen a l'estructura de la propietat, amb la fragmentació gradual de les grans finques nobiliàries a partir de la dècada de 1830. Per completar tot aquest complex engranatge, el funcionament de xarxes fou un dels mecanismes impulsats per les empreses agrícoles, manufactureres i comercials, amb el clar objectiu de reduir costos de transacció i col·locar el gènere illenc en una situació plausible de competitivitat. Les línies mestres de connexió no admeten rèplica: els productes balears viatgen als principals indrets del mercat mundial i assoleixen demandes efectives en punts força concurrents, mostres eloqüents i variades de l'expeditesa dels agents econòmics de l'arxipèlag. En aquest aspecte, les Illes conegueren fenòmens d'emigració rellevants en distints moments i canalitzats vers espais diferenciats: el nord d'Àfrica i les Antilles en el cas de Menorca; el sud de França, el con sud de

l'Amèrica llatina i les Antilles pel que fa a Mallorca. Però un element que resulta remarcable és el funcionament de les cadenes migratòries, que tenen com a destinació essencial els mateixos mercats en què els illencs incentiven operacions econòmiques. Hi ha, doncs, una coincidència molt alta entre els espais comercials que expliquen el desenvolupament econòmic insular i els punts de destinació final dels fluxos de l'emigració de l'arxipèlag.

2. *El desenvolupament*

El desenvolupament és un procés llarg en què les interaccions entre els sectors econòmics neixen d'economies externes recíproques. La interconnexió entre el món agrari i el de la manufactura i les corretges de transmissió existents a l'interior d'ells mateixos, amb la pluriactivitat dels treballadors illencs com a gran recurs per explotar, constitueixen factors que sancionen un procés clar: els encadenaments entre les iniciatives, en què les distincions sectorials són difoses. És a dir, s'estableixen connexions directes entre la inversió d'un període i la de l'etapa següent, amb una característica medul·lar: es tracta d'un creixement sustentat sobre el desequilibri. Aquest fet ha promogut, com a resposta, accions constructives. El desenvolupament implica contradiccions i forces oposades; però, i això és el que resulta revelador, també obté noves empentes de les tensions que crea. Aquesta és una de les grans lliçons de la història econòmica de les Illes, ja que configura un model d'èxit que s'ha anat articulant, amb avanços i retrocessos, en el decurs de molts anys.

3. *El paper de la iniciativa privada i la tranquil·litat institucional*

Existeix a Balears la creació molt fluida d'empreses de tall familiar. Per aconseguir-ho, l'estabilitat institucional ha estat ben present, encara que a les Illes s'hagin generat els conflictes de classe que s'observen a d'altres zones d'Europa. Però la capacitat de renda illenca no era, en termes relatius, tant reduïda com s'ha suposat, si es compara amb la resta de les economies regionals. Els baixos salaris es compensaven amb l'agregació de les rendes individuals, de manera que es conformava un ingrés total de la unitat familiar capaç de fer front a les necessitats de la llar. Aquesta diversitat d'opcions, cercada per productors i empresaris, ha permès fixar una certa pau social, alterada en etapes puntuals amb idèntics fonaments ideològics que els que es poden identificar a les regions europees. La conscienciació social és igualment pregona a les Illes: l'enfrontament no és un factor excèntric, i s'explica per les condicions de vida de les classes populars insulars i per la formació de classes socials. Però aquests avatars han evitat, a la vegada, la pervivència d'altres fenòmens d'escàs contingut productiu. La major capacitat econòmica va permetre abandonar aquelles activitats que tenien un alt component lligat a comportaments virulents, com ara el bandolerisme. I aquesta seria la perspectiva més concreta de la tranquil·litat institucional a què hom al·ludeix, situació que és compatible amb el sacejament social i econòmic que suposen les transformacions que s'esdevenen a les Illes en el decurs del Vuit-cents fins a la Guerra Civil. És clar, doncs, que tranquil·litat no vol dir absència de trencaments, de conflictes, de contradiccions. Al contrari, el contraban ha resultat a les Balears una activitat lucrativa i porosa a totes les classes socials (d'ací l'escàs col·laboracionisme amb els instruments de coerció de l'Estat), alhora que la flexibilitat de la classe treballadora ha facilitat un major grau d'articulació productiva i una capacitat de readaptació més intensa. I tot i que és cert que els capitals no admeten soroll, l'ebullició econòmica que es viu a les Balears entre 1830 i 1936, infereix canvis efectius per encarar-se als

nous reptes interns i externs, que abasten la política, la cultura, la societat i l'economia, és a dir, que tenen dimensions institucionals i que afecten la mateixa estructura econòmica i social illenca.

4. *La importància decisiva del capital empresarial*

Les Illes han fornit, a l'època contemporània, diferents generacions d'empresaris de tota mena, amb trets generals que just s'anoten: uns orígens socials humils, el risc inversor a partir de la visió dels mercats, l'estratègia de reduir costos de transacció, la vertebració empresarial en unitats de dimensions modestes amb fort component familiar i la forta explotació de la força de treball i de l'entorn natural. La història de l'empresa balear encaixa més amb models organitzatius que abasten des de l'articulació de petits i mitjans consorcis fins a la creació de xarxes i districtes industrials i, més recentment, l'expansió exterior de capitals (en aquest cas, en forma de grans firmes, líders sobretot en els mercats turístics). Però les bases fonamentals remetent a activitats que foren, en general, minses en inversions en capitals fixos, compensades amb una més gran intensitat en la utilització de la força de treball, atesos l'estabilitat salarial i el manteniment dels preus.

5. *Una cronologia complexa*

Una de les greus errades de les interpretacions historicoeconòmiques del passat balear ha consistit a veure'l desproveït de les dinàmiques de les societats obertes. El pretès isolament de les comunitats illenques ha fomentat la idea d'unes illes gairebé fossilitzades, amb escasses pulsacions, estàtiques, que tot just es belluguen a l'etapa preturística en funció dels interessos de la noblesa. A l'arxipèlag, el temps s'ha presentat sovint com un eix detingut, com un factor permanent que només ha trontollat de debò amb l'obertura econòmica que significa el turisme de masses, amb perioditzacions disperses per a les dues illes. No obstant això, i com a fort contrast, les recerques recents permeten afirmar que la complexitat del creixement, analitzat en el llarg termini, determina un model històric que integra, a la vegada, diferents models interns, en funció d'una cronologia que no resulta gens senzilla d'especificar, tot i que és substancial plantejar-ho.

A Mallorca, entre 1750 i 1830, les fortes especialitzacions cerealícola i oleícola amb perfils socials clarament aristocràtics i de grans arrendataris pagesos i comerciants entren en crisi. En aquesta mateixa època, Menorca viu el domini britànic amb una economia vinculada, essencialment, a la redistribució de mercaderies i a la cobertura de les necessitats que reclama la flota anglesa: això estimula sectors com l'agroalimentari, el tèxtil i el de la construcció. Som davant uns models de creixement de caire exogen, en què les funcions comercials esdevenen determinants. Canvis importants en l'economia balear contemporània s'identifiquen a partir de la dècada de 1830, al caliu de noves generacions empresarials i d'altres apostes productives. La fragmentació de la gran propietat facilita la consecució d'un nou model agrari, que corre paral·lel a l'avenç industrial a la balear major: sectors com ara el calçat, el tèxtil o l'agroalimentari es desenvolupen sobre experiències empresarials modestes, poc capitalitzades, però força actives per la involucració familiar en els negocis. Per la seva banda, Menorca segueix ben present en el tràfic de redistribució bladera a la Mediterrània, mentre coneix un gradual desenvolupament de la seva manufactura, sobretot des dels anys 1850: el calçat artesanal i el tèxtil modern de cotó protagonitzen un progrés industrial curós amb les demandes externes, en què els aprenentatges dels menorquins han resultat determinants. És a partir d'ara que cal parlar, amb rigor, d'una "via menorquina" de

creixement, en què l'impacte britànic és menor i en què, en efecte, l'equilibri intersectorial esdevé un dels trets identificatius. Tant en el cas mallorquí com en el menorquí, les espurnes exògenes els mercats, sempre presents promouen canvis interns, també il·luminats per factors institucionals, que afecten l'estructura de la propietat i els marcs jurídics.

Entre 1890 i 1936 s'assisteix a un creixement econòmic molt important, particularment a Mallorca. Els indicadors s'enlairen amb força: les exportacions industrials s'incrementen des de 1885, alhora que el ferrocarril es converteix en un important articulador del mercat insular; la població augmenta amb taxes moderades seguint un perfil demogràfic consemblant al francès, mentre que es detecta un avenç notable del producte industrial per càpita. Les entrades regulars de carbons minerals, la crescuda en la producció de lignits propis i l'adquisició de maquinària, contribueixen a explicar aquesta situació, caracteritzada per un fet substancial des de la perspectiva energètica: el vessant mineral de l'economia balear. En aquest període es plantegen tres estats excepcionals, de caire conjuntural: la depressió de les acaballes del Vuit-cents, l'esclat de la Gran Guerra i el conflicte de la Guerra Civil. Cal indicar que Mallorca respon amb més vigor a aquestes situacions d'instabilitat internacional, mentre que Menorca palesa severes dificultats readaptatives, que cristal·litzen amb fallides greus el 1911. En particular, les conteses de 1914-1918 i 1936-1939 suposen per a la balear major fases de fortíssima acumulació de capital, en un marc de ferm control obrer no exempt de protestes intenses en el primer dels períodes. La producció de calçat, articles de cuir i tèxtils defineix una embranzida industrial: Mallorca veu néixer fortunes importants durant la guerra de 1914 i es converteix en un dels centres neuràlgics de la producció de béns de consum en el decurs del conflicte de 1936. La reculada menorquina és el contrapunt a aquest procés insular. Però, tot plegat, en la fase que arrenca a la dècada dels anys 1890 i mor amb la Guerra Civil, el model de desenvolupament industrial és el que domina el creixement econòmic.

La gran transformació de l'economia balear es gesta entre els anys finals de la dècada de 1940 i la primera crisi del petroli de 1973. En efecte, els prop de trenta anys que van de 1945 a 1973 amb una dura postguerra d'escassetat, fam i misèria, tot i que hi ha signes de recuperació a finals de la dècada de 1940 redefeixen el model de creixement econòmic insular. Hom pot parlar d'un veritable impuls a partir de 1960, afavorit i estimulat per l'espectacular avenç de l'economia europea. Un cop més, la renda de situació de les Illes resulta determinant, encara que no és aquest l'únic element explicatiu: ara no seran les mercaderies convencionals procedents del camp o dels tallers urbans les que promouran el gir; serà la indústria de los forasteros, en l'expressió visionària del mallorquí Bartomeu Amengual, secretari de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona de 1902 a 1957, la causant del fenomen. La resposta de les Balears els anys seixanta fou ràpida: capitals industrials i agrícoles, juntament amb empresaris a l'aguait d'origen modest i de procedència diversa, van posar els fonaments d'una infraestructura que, construïda acceleradament i de manera anàrquica, es va constituir en el principal reclam turístic mediterrani en pocs anys i en una font incessant de mà d'obra d'altres latituds.

Les Illes es trobaven, ja a mitjan dècada dels cinquanta, per sobre de la mitjana espanyola en renda per càpita (poc més d'un 20%) i el 1959 s'ubicaven, en pessetes corrents, al 76% del PIB per habitant de l'Europa dels quinze. La comparació de les Balears amb les economies regionals més desenvolupades confirma l'avantatge illenc sobre el llevant valencià i el lògic retard amb els

contrasts català, madrileny i basc, encara que les distàncies no són abismals. Espanya assolirà la renda per càpita de les Balears corresponent a 1955 l'any 1961, fet que proporciona una noció que l'estructura econòmica illenca no presentava, en els albors turístics, retards insalvables que induïssin la clara orientació terciària que s'inaugura a la dècada de 1960. Així doncs, les Balears ocupaven, a mitjan dècada de 1950, el primer furgó de les regions espanyoles, al costat de Madrid, Catalunya i el País Basc.

Una reflexió final

Molt sovint els economistes defineixen els fenòmens que analitzen com a relativament nous quan, en rigor, es poden detectar a la història econòmica. Així, l'economia s'ha astorat davant la pretesa "novetat" de processos d'enorme actualitat, com ara la preocupació per la reducció dels costos de transacció, la creació de xarxes econòmiques per assolir millors quotes de competitivitat, l'anàlisi dels nous escenaris de ruptures industrials, els problemes inherents a les caigudes de la productivitat, o, amb dimensions més extenses, les reflexions entorn de la globalització o de l'anomenada "nova economia", temes que l'historiador econòmic explica amb naturalitat a les seves classes o pot aportar en el marc de les seves investigacions. En el cas del model balear de creixement succeeix quelcom similar. La visió rupturista de l'evolució econòmica de l'arxipèlag, sustentada sobre el fort desenvolupament turístic arran dels anys 1960, ha silenciat la gran riquesa de tot tipus econòmica, però també experimental i cultural que es generà en èpoques precedents i que, al meu parer, explica de forma més acurada l'envol econòmic mallorquí, en un primer moment, i menorquí, amb posterioritat, amb l'adscripció activa a l'economia terciària. Aquesta deliberada ignorància del passat econòmic, entès com un conjunt de signes folklòrics d'escassa entitat, en què just es reivindiquen continguts de caire antropològic o ètnic, ha arraconat el coneixement de situacions que ara es poden entendre com a insòlites però que ja es produïren en etapes anteriors, segons revela la història econòmica. En aquest sentit, cal partir d'un punt seminal: el creixement econòmic no s'improvisa, no prové del no-res, no descansa només sobre pionerismes més o menys lluents. Ben al contrari, l'avenç d'una economia es fonamenta sobre iniciatives de tota mena que s'acumulen en el temps, que gaudeixen del concurs de diferents agents econòmics i que es retroalimenten amb una coneixença cultural compartida.

L'ensenyança, si és que modestament es pot parlar així, del creixement econòmic balear és aquesta: en unes amples coordenades cronològiques en què les revolucions industrials dirigien el món, fou possible créixer i establir unes bases sòlides per a un desenvolupament futur i més intens el derivat del turisme de masses a partir d'activitats manufactureres no determinants de pautes i d'una agricultura que, de manera gradual, experimentà transformacions significatives tant pel que fa a l'estructura de la propietat com quant a la dels conreus. En ambdós casos, el nexa comú deriva de la connexió efectiva amb el mercat, de l'auscultació constant de la demanda, fet que possibilita una major integració de la força de treball i la seva utilització intensiva en llargs períodes de temps. Quan avui en dia s'adverteix dels problemes que té el model de creixement terciari a les Illes, s'apunta que un punt feble i una amenaça pot ser seguir creixent en extensió i no pas en intensitat; es tracta de la diguem-ne perversió del que entenem sempre per creixement com un concepte només expansiu, en què el desenvolupament desapareix. El fenomen una vegada més no és desconegut per a la història econòmica. I, en aquest sentit, el coneixement del pas-

sat ha permès albirar com resolgueren els distints agents econòmics els entrebancs i les resistències en les diferents etapes del model històric de creixement. La circulació intersectorial i, finalment, la vinculació al sector més rendible i productiu el turístic, amb totes les seves derivacions foren la resposta donada. A hores d'ara, el repte rau a treballar sobre aquest mateix espectre ampli dels serveis, que cal diversificar i ubicar de bell nou. Probablement aquest és el gran envit per a totes aquelles persones que ens dediquem al món de l'economia a les illes Balears, per un motiu clar: no és raonable seguir intensificant, ateses les contradiccions socials, els problemes pressupostaris i les externalitats ambientals, la mateixa pauta de creixement, que deriva cap a més consum territorial i de recursos naturals, més immigració, més demanda energètica i, en definitiva, el gran corol·lari que nodreix tensions: l'increment de la població. Les dificultats afegides a aquest model no es poden superar amb les receptes del passat. Però des de la revisió acurada d'aquest passat més proper, els historiadors econòmics podem parlar amb rigor i fer una diagnosi preventiva amb pregons arguments, reflexions assossegades i dades tangibles: l'alternativa més clara, la que palesa els costos d'oportunitat més baixos, se centra en la qualificació del creixement i en la competitivitat sobre un plantejament que parla més de qualitat que de quantitat. Els preus com sí que succeï en altres fases del creixement no seran ara el vector clau, per la posició no perifèrica de les Balears en el món del turisme. Abans treballàvem, com s'ha dit, en agricultures mediterrànies que s'anaven transformant lentament i en indústries no determinants de pautes, de baixa intensitat tecnològica. Però ara els illencs podem ser uns dels pocs que marquen el signe del turisme de futur, atesa la nostra experiència. S'entra, així, en un nou escenari en què el coneixement del passat, de la història econòmica entesa ara com un instrument de reflexió política i econòmica, ha de servir si més no per saber el que no s'ha de fer.

* * * * *

Per a cloure, vull fer públics uns agraïments indefugibles, una diguem-ne obligació gratament contreta. Al deganat de la facultat d'econòmiques de la Universitat de Barcelona i, per extensió, al seu rector, un altre mallorquí, per cedir espai i temps per poder celebrar aquest acte. Al jurat del Premi Catalunya d'Economia 2003, per haver-me escollit per rebre aquest apreciat guardó. No els decebré per aquesta decisió en les meves recerques futures, ja que això suposa un esperó fonamental per a la meva trajectòria professional i per a seguir investigant en aquest apassionant món del creixement econòmic regional. I és a que a mi em passa el que un Premi Nobel d'Economia, Robert Lucas, assenyala fa un temps: quan es treballa en temes de creixement econòmic, és impossible pensar en altres coses. Al professor Carles Sudrià, de qui sempre he rebut bons consells en moments de dificultat en el decurs d'aquests anys intensos de recerca; i a tot el departament d'Història i Institucions Econòmiques d'aquesta Universitat de Barcelona, pel seu acolliment i generositat. Als professors que han nominat la meua obra, mestres amb els quals tenc passius força extensos: els doctors Bartomeu Barceló, Josep Fontana, Felicià Fuster, Jordi Maluquer i Jordi Nadal.

Deixo per al final tres referències molt especials, de caràcter molt personal. En aquest sentit, permeti'm que, després de tanta teoria i investigació, entri en un terreny més sentimental. Vull dedicar l'alta consideració que representa aquest Premi a dues persones. A Aina Salom i Soler que és, com deïm a Mallorca, una valenta dona, companya i amiga, pels seus suports constants en el decurs d'aquests darrers anys. I a Francesc Antich i Oliver, en Xisco Antich, que ha estat el President

de la Comunitat fins el mes de maig d'enguany. La seva entrega encapçalant un difícil projecte de transformació en el què es plantejà, per primera vegada, la necessitat urgent de repensar i actuar de forma assenyada i social i vull subratllar això: aquesta vessant social del canvi econòmic sobre un model de creixement altament expansiu i consumidor de territori, motivà una il·lusió col·lectiva que s'ha vist momentàniament trencada en els darrers comicis autonòmics. Crec que, a les Illes, ses Illes, com posen èmfasi carinyosament aquí totes aquelles persones que, de debò, pensam amb el benestar de les generacions futures li devem un reconeixement particular.

Finalment, els hi he de dir que, avui vespre, i a banda dels meus éssers més estimats que hi són presents i aquells que ja no hi són com és el record sempre viu del meu pare, un home humil i treballador que no s'hagués imaginat mai que un dels seus fills estàs, avui vespre, a Barcelona, una ciutat que sempre estimà, recollint aquesta distinció, enyor amb força una persona molt especial per a mi: el professor Ernest Lluch. El puc imaginar, sorneguer, disciplent, sempre amb una mirada dolçament crítica, veient com molts dels seus comentaris i suggeriments estan recollits, àmpliament, en les meves paraules, en aquest text que, en certa mesura, tanca portes, obre altres de noves i dibuixa nous reptes per al científic social. M'agradaria molt, els hi puc ben assegurar, que aquestes planes que he escrit volassin allà on es trobi, perquè els hi donés, generós com sempre, el seu vist-i-plau definitiu.